

ЛИТЕРАТУРНОТО ОБРАЗОВАНИЕ И ВОЙНАТА КАТО АНТИЦЕННОСТ

Доц. д.ф.н. Огняна Георгиева-Тенева
Нов български университет

Резюме. Статията представя теоретичното класифициране на ценностите като позитивни и негативни и аргументира виждането, че войната е антиценност, срещу която стои фундаменталната ценност на човешкия живот. Защищава тезата, че литературното образование има широки възможности да формира ценностни нагласи срещу войната. Проблематизира различни образи на войната в литературата за деца и предлага начини за тяхното включване в читателския хоризонт на учениците от началното и прогимназиалното училище. Анализира гимназиалните учебни програми по литература като отправна точка към формиране на стремеж за мирно решаване на конфликти и на нетърпимост към въоръжените стълкновения. Съобразно с нормативно заложеното конструиране на интертекстуални връзки между произведения от задължителния списък и други, които са избрани свободно, предлага на вниманието на учителите антологията „Поезия срещу войната“, като изтъква основните ѝ художествени достойнства.

Ключови думи: литература; образование; граждански ценности; човешки живот; война

Ценност и антиценност

Когато говорим за ценности, обикновено имаме предвид тяхното позитивно класифициране – нравствени, национални, граждански ценности, витални ценности (здраве, безпроблемно тегло), афективни ценности (естетическа наслада, удоволствие), консумативни ценности (храна, напитки) и пр. В теоретичен план обаче класифицирането включва и наличието на антиценности, като несправедливост, беззаконие, грозота. Срещу всяка ценност стои антиценност – в аксиологичен план позитивно и негативно са немислими едно без друго. „Наистина една ценност е или положителна, или отрицателна“, отбелязва Ортега-и-Гасет (Ortega-i-Gaset 1993, 428).

Ценности извън човешкото съзнание не съществуват. Като „естествени“ и „самоочевидни“ определяме положителните ценности – красотата, добро-

тата, справедливостта. При отрицателните ценности рефлексията е обратна – човек обикновено си задава въпроса защо е това или онова оскърбление, безчестие, беззаконие.

Настоящият текст разглежда войната като антиценност – като противоположност на фундаменталната ценност *човешки живот*, която безусловно поставяме в центъра на всички ценности. Това, от което се интересуваме пряко и спонтанно, е нашият живот. Смисълът на другите ценности тръгва от него.

Актуалната гражданскообразователна норма, фиксирана в специална наредба на МОН (Наредба № 13), включва понятията *мир* и *война* като ключови в раздел „Глобализация, плурализъм и толерантност“. Мирът присъства по подразбиране и във всички други раздели на цитирания нормативен документ, но по-доловимо във „Власт, политика и демократични ценности“, където целта е „създаване на възможности за устойчиво политическо, икономическо и социално развитие“. Друг нормативен документ говори за общочовешки и морални ценности (Наредба № 5), а учебните програми по литература от I до XII клас конкретизират тези формулировки, иначе останали с неопределено съдържание, като общуване в мултикултурна среда, осъзнаване на националната идентичност и на културната различност, предотвратяване и разрешаване на конфликти между различни неформални и формални групи, различаване на ценности и норми на етническата и на гражданската общност, осъзнаване на културната динамика, различаване на светогледни идеи, осмисляне на опозициите родно – чуждо, живот – смърт, избор – раздвоение. Всяка от тези социокултурни компетентности имплицира ценността на живота в мир, схващан като саморазбираща се нормалност, без която останалите ценности остават на заден план или изобщо се обезсилват.

Ще отбележа още нещо, върху което едва ли се замисляме често, защото отдавна е прието и в училищното, и в университетското образование: периодизирането на българската следосвободенска литература с оглед на двете световни войни. Това определяне на хронологичните прагове в словесното изкуство съобразно с големите кръвопролитни цезури през XX век всъщност е индиректен, но мощен фактор на мисленето в рамките на бинарната опозиция мир – война.

Както знаем, ценностите, разбираани като духовни блага на човека, са исторически променливи – „окончателни“ или „тотални“ ценности няма. В зависимост от актуалните светогледни идеи всяко общество прави своя йерархия на ценностите: Аристотел обосновава виждането за умереност, която се опира на разума и изключва недостига и излишествата; Средновековието допуска „прекращаване на мярата“ в посоката на рицарските подвизи, и най-вече на светостта, свързана със „свръхчовешките“ качества на мъчениците на вярата; Новото време смята разума за най-висока ценност; днес приоритет има правото на достоен живот. В нашата съвременност официалната власт никога не

афишира войната като елемент на своята аксиология. А когато предприеме въоръжена инвазия, не използва думата „война“, а някакъв евфемизъм, например „операция“. (Впрочем тази номинативна подмяна би била интересна от гледна точка на обучението по български език.)

Литературното образование има неоспорими възможности да изгражда ценностни нагласи за живот без военни сблъсъци. „Нагласата е несъзнавана форма на подбуждане на психоповеденческата активност на индивида, която е придобита в индивидуалния опит и се провокира от определен тип ситуации“, отбелязва Борис Минчев (Minchev 2013, 176). В тази теоретична перспектива литературното образование може да се мисли като стимул за разрешаване на противоречията в социалната действителност с помощта на преговори и дипломация, т.е. като фактор на атитюдите, на спонтанните реакции, зад които стоят знания, чувства и поведенчески стереотипи (Eagly, Chaiken 1993). Нека подчертая: нагласите са тъкмо въпрос на *натрупан опит*, а не на *вродена потребност*. Художествените текстове са източник на особен тип знание – фикционално, но в същото време притежаващо сигурни връзки с действителността, което става част от читателския опит на човека, но и градиво на неговите индивидуални представи за света. Този опит е предпоставка на личностното интерпретиране на обществените събития и аргумент на социалното поведение. „Природата (същността) на ценностите [...] е парадоксална. Те са ирелативни, взети сами по себе си, но когато хората са обзети от тях, преобразуват реалността по неузнаваем начин“, отбелязва Георги Фотев (Fotev 2019, 11).

Темата за войната в основното училище

Темата за войната не изглежда детска – тя не забавлява и не весели. Думите „дете“ и „война“ сякаш се съчетават в лош оксиморон и обозначават един истински абсурд. Но както казва Джеръм Брунър, виден психолог и педагог, няма нещо, което да не може да бъде обяснено като за деца. Това гледище намира потвърждение и в литературата.

В настоящия момент учебните програми включват малко произведения с антивоенна тематика. Този факт е лесно обясним – доскоро войната изглеждаше неактуален въпрос, далечен на младото поколение, за разлика от теми с постоянно възпроизвеждаща се значимост, като родовите и националните ценности, свободата, приятелството, играта, любовта, обществения градеж, дилемите в общуването, културните различия и взаимодействия, природата. Но ето че днес в Европа отново се водят сражения, войната не е само художествена фикция, а действителност, екзистенциално маркирана от смъртта под бомбите, от раждането под тях, от бежанската драма, от страха. Войната е в нашето „сега“ и макар че не е „тук“, злото, което тя причинява, е осезаемо. Бомбеният грохот предизвиква резонанс в различни сфери на живота, в това число и образователната.

По време на война литературната ситуация се променя рязко. Идват нови теми и художествени послания, познати текстове се възприемат по различен начин. Четенето в училище също не може да следва обичайното си русло. Няколко примера от миналото: детско-юношеското списание „Младина“ (1891 – 1915), създадено по инициатива на учителите от Казанлъшкото педагогическо училище с директор д-р Кръстьо Кръстев и привлякло за сътрудници най-известните тогава поети и разказвачи, по време на Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война публикува не само художествени текстове с гражданско съдържание, но и актуална обществено-политическа информация; след поражението на България в Междусъюзническата война просветното ни ведомство издава Окръжно № 23531 от 19 октомври 1913 г., което възлага на учителите да насочат активността си към възпитаване на „силни духом, бодри и любящи отечеството си младежи и граждани“ (Jordanov 1925, 26 – 31), включително чрез литературата (в този контекст Вазов пише „Аз съм българче“); след края на Втората световна война учебните програми и хистоматиите повече от всякога включват антивоенни литературни произведения. Примерите са безброй, но приведените може да се четат като паноптикум, който убеждава в незабавната литературнообразователна рефлексия на войната.

Началното училище в настоящия момент предвижда време за извънкласно четене – това дава възможност за среща и с литературни образи на войната. В *прогимназията* срещата на ученика с подобни образи може да бъде самостоятелна, по препоръка на учителя.

Поначало образите на войната в литературата за деца и юноши са знак на криза, дошла със заглушаването на диалога от детонации и разрушаването на мостовете между хората. Тогава мнозина поети и разказвачи започват да строят мостове от слово. Залогът е спасяване – ако не на реални човешки животи, то поне на идеята за човечност. Нека подчертая, че българската литература за младия читател опазва човечността си дори когато откликва на въоръжени сблъсъци, водени като отпор срещу външна инвазия или в името на националното обединение. Нито победите ни в Сръбско-българската война, нито спечелените битки през Балканската война събуждат у детските ни писатели нездрава екзалтация. Думите „мир“ и „обич“ си остават ключови, независимо от каузата, заради която се води дадена война. Сред десетките автори единствено у Любомир Бобевски – днес познат най-вече на историците на литературата, се долавят нотки на прекомерна възбуда. Загубите по фронтовете на следващите две войни се посрещат с чувство на болка и безнадеждност, но не и с озлобление към противника. Нещо повече – художествените образи на националната държава се превръщат в образи на *модерната* национална държава, в която звучи и гласът на гражданството. Само един пример, взет от сп. „Светулка“ (1914, кн. 4 – 5):

*Кой душманин в бой ни вкара,
ръка брату си да дигнем,
кърви братски да пролеем
и домове да запустеем!...*

Цитатът е от стихотворението „Що сте, майки, нажалени“, авторът е Елин Пелин (тук използвал псевдонима Горка Горчица) – един по-различен Елин Пелин, който стои далеч от популярния си образ на детски автор – хуморист и разказвач на интересни истории. Творбата изразява гражданска критика срещу държавниците, отговорни за военния поход срещу доскорешните съюзници. „Кой душманин в бой ни вкара“ е „възрастен“ въпрос в детската поезия, който повдига завесата над сложния и трудноразбираем театър с актьори политици. Да се търси отговорност за едно сбъркано държавно управление, е жест, който трие крехките граници между „детска“ и „недетска“ литературна тематика, извежда младата аудитория в нова орбита на литературната комуникация и я приобщава към сериозните проблеми от света на възрастните хора. Разбира се, когато е адресиран до дете, текстът не разкрива докрай истинския брутален, нечовешки характер на войната – целта не е да се постигне детайлна картина на ужаса, а да се внуши идеята за ценността на разбирателството.

Темата за въоръжени стълкновения подхваща още Шарл Перо – първият автор, който пише специално за деца. С мекота, присъща на приказната условност, „Малечко-Палечко“ докосва въпроса „за войската, която се сражавала много далече“. Това „много далече“ изчезва у съвременника на Шарл Перо – Лафонтен: баснята „Войната на плъховете и невестулките“ говори пряко за безчет паднали бойци и потоци кръв. За следващите литературни поколения войната вече е обичайна тема – „Бялата ръкавица“ на Майн Рид разказва за „битка между братя“ – роялисти и републиканци, детската проза на Толстой отправя послания за мир... Литературата за деца и юноши може да поглежда към войната фронтално или откъм нейния дълбок тил, синхронно или асинхронно, може да повдига множество трудни въпроси и да търси отговорите им в различни смислови перспективи, може да се vyplъщава в жанрове от класическата приказка до модерния фентъзи роман, но тя винаги влиза в ролята на конструктор на детството, който води към социална зрялост: „*Вече не сме малки, / само няколко дни и пораснахме*“, се казва в антивоенен песенен текст на Екатерина Комар, изпълнен за първи път от украински деца на 21 март 2022 г.

Когато разработват военната тема, детската поезия и проза остойностяват мира – доказва го безброят произведения, създадени по различно време и на различни места: „Пътешествията на Гъливер“ на Джонатан Суифт, „Стас и Нели“ на Хенрих Сенкевич, произведенията на братя Стругацки, „Властелинът на пръстените“ на Джон Р. Р. Толкин, поредицата „Хрониките на Нарния“ на Клайв Стейпълс Луис, „Братята с лъвски деца“ на Астрид Линдгрен... Малко споменавам, много изпускам, но непременно искам да се спра на рома-

на „Крал Матиуш Първи“ заради идеята му за разбирателство чрез диалог и дипломация, но и заради автора Януш Корчак (Хенрик Голдшмит) – лекар и педагог, който загива заедно със своите невръстни възпитаници в хитлеристкия концлагер Треблинка.

Специално внимание заслужава и антивоенната поезия на Джани Родари, определяна като „молитва за мир и братство между народите“⁽¹⁾. Ще приведа два стиха, които са представителни за ценностния хоризонт в поетическия свят на италианския автор:

*Най-чудесното нещо би било на земята
мирът да се сключва преди войната!*

„Небето е на всички“, убеждава творба от едноименната стихосбирка на Джани Родари и завършва с въпрос, в който се оглежда спонтанната логика на детето, свободна от натрупания баласт в съзнанието на възрастните:

*А щом е така – питат всички
момиченца и момченца, –
защо е небето цяло,
а земята – на малки парченца.*

Близка идея се развива и в „Луната на Киев“. Написано през 1956 г., днес това стихотворение отзвучава като поетическо ясновидство заради топоса „Киев“ – място, от което нощното светило се вижда точно както от Рим. Небето е за всички, сякаш преповтаря „Луната на Киев“, свързвайки антивоенните стихотворения на Джани Родари с междутекстови нишки. И още един „небесен“ цитат, но с днешна дата – от „Нашето небе“ на украинската поетеса Екатерина Комар, която като че ли подема поетически диалог с Джани Родари:

*Трябва ни небе,
мирно небе.
Трябва да живеем,
да обичаме трябва.*

Творбата, която препоръчвам за изучаване днес, защото е граждански актуална и с висока художествена стойност, е „Войната, която промени Рондо“ от Романа Романишин и Андрий Лесив. Издадена в Украйна през 2015 г., скоро след анексирането на Крим от Русия, картинната книга представя незапното пречупване на мирния градеж и потъването в руини. Експресивният разказ за катастрофичното преобръщане на живота, сгъстеното емоционално внушение за ужас и хаос носят изключително силни антивоенни послания. Творбата обаче не замръзва в образите на разруха и опустошение, гибелната безнадеждност не е видяна като непроменима даденост – в съответствие с принципната оптимистична настроеност на литературата за деца. Трагичката застиналост е преодолима, внушава творбата, стига хората да обединят съзидателните си усилия. Сюжетната параболa постепенно отвежда към победата на светлината, символизираща чистия помисъл, красивия порив,

енергията, която твори бъдеще. Конструирано на базата на ярките контрасти, повествованието съответства на детския рецептивен хоризонт, отговаря на афинитета на младия читател към образните опозиции и съгъстената събитийност с резки обрати. Срещу прозрачния въздух, фината светлина, цветята, птиците, слънцето и детските песни застава войната със страшните си машини и огнени искри, изпепеляващи живота; срещу погромите на нашествието – бавното възраждане. Хората обаче не са същите, войната е променила Рондо, навсякъде в града цъфтят червени макове – метафора на раните, които остават завинаги. Забележително е и художественото оформление на книгата, с илюстрации от авторите и с колорит, чиято семантика е плътно сговорена със семантиката на словото.

Темата за войната в гимназията

Гимназиалните програми по литература позволяват по-широк поглед към военната проблематика. Това се дължи на няколко причини: първо, литературноисторическият принцип за организиране на учебния материал през първия гимназиален етап дава възможност учениците да разсъждават върху периодизирането на новата българска литература с оглед на двете световни войни – това би осигурило по-уверено навлизане в сложните референции между словесното изкуство и войните; второ, посоченият принцип за структуриране на учебния материал предполага панорамно обглеждане на литературните процеси в интервалите 1878 – 1918 и 1918 – 1945 година, което може да включва специално акцентиране на важни образи на войната; трето, тематичният принцип за организиране на художествения материал във втория гимназиален етап със заложеното в него разглеждане на текстове извън фиксираното учебно съдържание изисква да се конструират „междутекстови връзки на една творба, посочена към темата, с друга творба по избор на учителя от българската литература, невяклучена в учебното съдържание“ (Учебна програма по български език и литература за XI клас 2018); четвърто, от XI клас започва изучаването на предмета гражданско образование, с който литературното образование следва да потърси синхрон.

Ще се спра накратко на всяка от тези възможности.

Литературноисторическата периодизация, ориентирана спрямо Първата и Втората световна война, е широкопопулярна както в науката, така и в образованието. В тази периодизация е вградено разбирането, че световните въоръжени конфликти преобразяват литературния живот, предизвикват в него естетически обрати, извикват ново светоусещане, което намира израз в радикално променен художествен език. Първата световна война, без аналог в дотогавашната история на човечеството по брой на загиналите и на разрушенията, предизвиква големи промени във всички области на обществения живот. Съвсем естествено, литературата реагира на тях бурно, вследствие на което се

появяват нови литературни кръгове, периодични издания с авангардни естетически концепции, творчески почерци, демонстриращи радикално различие. Втората световна война завършва за България с политически промени, които предизвикват следващ остър поврат в литературния живот – идват годините на т.нар. социалистически реализъм, срастването на художественото слово с идеологията, клиширането на образния език, лозунговото му нивелиране.

Панорамното представяне на литературноисторическия период 1878 – 1918 г. може да постави акцент върху художествената рефлексия на войните, които България води през въпросните четири десетилетия – Сръбско-българската, Балканската, Междусъюзническата и Първата световна. Важно е в този обзор да се отбележат основни проблемни кръгове в творчеството на Вазов, посветено на войната, като военната непригодност на селския човек („Вълко на война“, 1886), трагичното преживяване на смъртта („Не, не ще се радвам кръвожадно“, 1885, „Иде ли?“, 1886), кратката обществена памет за загиналите („Новото гробище над Сливница“, 1885), идеала за национално обединение („Тържествен час“, 1913), разочарованието от военната политика на Русия („На руските воини“, 1916). Литературноисторическата коректност предполага да се отбележи и военният „зоологически патриотизъм“ на Кирил Христов, според думите на Иван Шишманов. Акцентът обаче трябва да е върху хуманизма в Дебеляновото стихотворение „Един убит“, с неговия крилат афоризъм, гласящ, че „мъртвият не ни е враг“.

Още по-интересен е въпросът за различните гледни точки към едно и също военно събитие. Умението да виждаш не само през своята, но и през друга оптика, се среща рядко – както в живота, така и в литературата. Силен граждански ефект има съпоставителният прочит на творби от две национални литератури, породени от едно и също събитие, например „Един убит“ на Дебелянов и „Санторин“ на Сеферис. В случая е важно пред учениците да се актуализира историческият факт, че през Първата световна война България и Гърция принадлежат на противникови военни съюзи, което обаче не пречи българският и гръцкият поет – всеки по свой художествен път и със свои идейни акценти – да достигнат до общо лирическо отхвърляне на войната. У Сеферис четем:

*... когато се огледаш и съзреш
кръг от пожънати нозе,
кръг от ръце умрели,
кръг от очи, пълни с мрак;
когато не ти е позволено даже да избираш
смъртта, която искаш да е твоя,
и чуеш вой – знай,
това си си заслужил.*

Чрез съпоставителния анализ читателят стига до по-дълбоко осмисляне на войната като всеобщо зло – като не се пропуска фактът, че единият поет пише творбата си преди края на войната, който впрочем и не дочаква, а другият пише години след сключването на мира и е представител на коалицията победителка.

В обзорния урок за литературния живот след 1918 г. учителят очертава главни линии на следвоенните трансформационни процеси в тематика, жанрове, изобразителни подходи. Важни ядра в неговия разказ са бунтът като естетическа категория на експресионизма и внушението за катастрофична неподреденост на битието; диaboличната литература с нейния преекспониран интерес към екстремни, гранични ситуации – смърт, лудост, дълбока душевна криза; опитът за облекчаване на травмите от Ньойския договор с повдигащи духа белетристични разкази за някогашни успешни битки и културно строителство. Средоточия на темата за войната са поезията и лирическата проза на Гео Милев.

Обзорът на литературните процеси след 1945 г. включва, наред с всичко друго, и творческата рефлексия на Втората световна война. Основни проблемни кръгове може да бъдат натурализмът и дегероизацията в „Боеве“ на Йордан Вълчев, пречупването на живота през бледата на фронта у Радой Ралин, съчетанието между граждански и интимни вълнения в „Стихове в паласките“ от Веселин Ханчев. Разказът на учителя обхваща и други образи на войната, в това число белязаните с идеологичен знак, като „Втора рота“ на Павел Вежинов.

Както знаем, в XI клас, където обучението по литература е организирано на тематичен принцип, е включен раздел с наслов „Животът и смъртта“. Задължителни за изучаване тук са „До моето първо либе“ на Ботев, „Новото гробище над Сливница“ на Вазов и „Крадецът на праскови“ на Емилиян Станев (три произведения с различни перспективи към въоръжените стълкновения: Ботевото – откъм националноосвободителните борби на XIX век; Вазовото – откъм защитата срещу вражеско нападение; Емилиян-Станевото – откъм любовта като коректив на войната). На учителя е предоставена и възможността да направи свободен избор на друго произведение, което се намира в интертекстуални връзки с някоя от задължителните творби.

Ще препоръчам конструирането на такива връзки да стане с творба от наскоро излязлата антология „Поезия срещу войната“⁽²⁾ – граждански отклик на „операцията“ в Украйна, започнала на 24 февруари тази година. Книгата излиза от печат четири месеца по-късно, очевидно създадена с изключителна творческа възбуда и експресивен размах. Първият поглед към книжното тяло се поглъща от тъмносиния фон на корицата, дело на Теодор Ушев, върху която бели букви изписват „Поезия“, а черни – „срещу войната“. Под заглавието стои черно графично изображение на жена със силно наведена глава

– аллюзия на дълбока скръб, на пиета. Същата графика виждаме и на с. 3, с недвусмисленото внушение за повторяемост на трагичното. Истинска находка е поставянето на колонцифрите наопаки (оформлението е на Анна Лазарова). Преобръщането на азбучното подреждане на авторите – от Я към А, извежда до истинско кресчендо внушението за разстройване на обичайния порядък. (Не знай дали някога съм държала в ръцете си книга с толкова наситена експресия на книжното ѝ тяло.)

Поетическата антология се предхожда от есе, което нажежава допълнително предварителния емоционален градус. „... ние сме в ситуация на поставяне под съмнение на всички ценности“, отбелязва авторът на встъплението, избрал да остане анонимен – вероятно защото „аз“ пред лицето на най-мощабния кървав конфликт в Европа след края на Втората световна война се разтваря в онова „ние“, което недоумява пред гибелта и хаоса.

Антологията стои отвъд въпроса за причините за войната на Русия срещу Украйна – основното внушение е за принципната недопустимост на войната. Тук дилема „за“ или „против“ войната не съществува, тя е абсурдна, както би бил абсурден въпросът „за“ или „против“ живота. Войната е противоположното на живота, тя е равнозначна на смърт и разруха, поради което обсъждането на нейната състоятелност е противоестествено.

Всяка антология се създава въз основа на определен принцип за селекция на творбите, най-често обвързан с автор, стил, жанр, тема или исторически контекст. „Поезия срещу войната“ експлицира своя селективен критерий в заглавието – книгата се състои от текстове, подбрани въз основа на нетърпимостта към въоръжената разправа. Книгата подчертава избрания селективен критерий чрез подреждането на текстовете според азбучния ред (както бе посочено – низходящ) на малките имена на авторите. Необичайният антологичен подход носи внушението за единство въз основа на обща кауза, която допуска подредбата на текстовете да бъде „случайна“, според началната буква на собственото име, а не според популярността на автора, националната му принадлежност, стила или подтемата. Единението около посланието за мир допуска дори пълното авторско деиндивидуализиране, оглеждащо се в един от записите към буква К – Колектив „Поети без граници“.

„След дълги години летаргия и превръщане на поезията в аксесоар тя трябва да заеме своето място и да заиграе отново своята роля в онова, което ще наричаме история, но което сега се случва пред очите ни, пред сърцата ни и пред децата, родени да живеят в друга ера“, казва още предговорът. Тези думи отзвучават манифестно – поезията е видяна не просто като източник на наслада, а и като важен агент на граждански ценности.

Антологията съдържа близо сто текста, сред които няколко особено подходящи за представяне в училище.

„Какво ще остане след войната в 21. век“ от Силвия Чолева е стихотворение въпрос със смразяващ отговор:

*Нищо няма да остане
освен печалбите на смъртта
Масови гробове и ненужни детски обувки.*

Образът на ненужността се разраства – облъчените от безразличие човекоподобни същества са забравили буквите, дошла е ерата на „ненужното вече изкуство“. Лирическото слово по-нататък се смалява, смълчава и замлъква недоизречено наред думата, сякаш пресечено от невидима зла сила. Семантиката на текста намира оригинална графична защита – броят на думите във всеки пореден стих намалява, накрая се свива до възможния предел, подобно на самия живот. Войната на 21. век няма да завърши с траур, защото не ще има кой да го обяви, после всичко ще започне отначало, от тоягата и камъка, уверява стихотворението.

„Времето е неутронна бомба“ от Георги Господинов с привидна съдръжаност припомня урока за изобретението, способно да ликвидира хората, без да засегне нищо друго:

*къщите ще си стоят
улиците ще си стоят
черешата в двора ще си стои
само нас няма да ни има.*

Поантата на пестеливо написаната творба е кратка като внезапно прекъснат живот:

*знам оттогава
смъртта е череша
която зрее без мен.*

Образът на познанието сякаш прави емоцията излишна, тя като че ли изобщо отсъства – ненужна пред гигантското научно откритие, парадоксално насочено срещу самия живот. Черешата – един устойчив, транстекстуален образ у Георги Господинов, попада в нова действителност, където хора вече няма.

„... светът трупа“ от Яна Монева е експресивен израз на детското преживяване на войната. Студеното отчаяние, което творбата експлицира в своето начало, по-нататък намира задъхана мотивировка, събрала в някакво объркано кълбо нишките на стремглаво разхвърляни действия –

*... някой буди детето в съня му да бягат
празнуват рождения му ден в непозната страна
[...]
а баща му ще умре утре.*

Лирическото време е нахъсано между отминалите мигове на спокойния сън, ужаса на днешния ден, когато багер „прекопава смъртта на земята“, и смъртоносното утре. Разцепено на парчета и разпиляно е и пространството

– родното място, което „хората напускат“, новият дом или бомбоубежище, което обаче е само мечта, непознатата страна, обезумелият свят, който „никога повече няма да е невинен“. Ключови образи тук са на детето и смъртта – абсурдно лирическо сдвояване, което обозначава разрива с логиката на живота, взривяването на неговия естествен ход.

Лирическата говорителка в „Писмо до двайсетгодишен войник“ от Хайри Хадман е майка, която призовава сина си да я помни, но да помни и чуждата майка, да забрави заповедта на командира, да брои, преди да натисне спусък. Макар да вижда ясно неумолимата реалност, майката не губи надежда, че писмото ѝ „все някога ще стигне“ – но до кого ли, пита негласно стихотворението, щом синът ѝ скоро ще бъде увит в националното знаме. И един бърз паралел с „Позиция“ на Тодор Иванов, където се казва:

*Когато майките погребват синовете си,
не виждат жълто-синьо или Z.*

Двете творби може да се четат като поетическа антитеза на фалшивите ценности, употребяващи националния мит за политически цели.

Тук може да се направи междудисциплинарен сплит с програмни теми по гражданско образование, чиято цел е обезсилване на обичайните причини за водене на война: „Прави разлика между етническа и гражданска нация“, „Разграничава патриотизъм от национализъм“, „Осъзнава необходимостта за противодействие срещу насилието и демонстрира стремеж към разрешаване на конфликтни ситуации по градивен начин“ (Учебна програма по гражданско образование за XI клас 2018).

Ценностите принадлежат на съзнанието, оръжията – на реалността. Възможно ли е гражданските ценности да надвият над оръжията; въздействието на фикционалния литературен свят съизмеримо ли е с въздействието на оръжието? Отговор на тези въпроси даде, надявам се, настоящата разработка: чрез езика, в това число и литературния, човек може да обозначава въобразени реалности, които имат огромната мощ да обединяват хората, да ги стимулират да си сътрудничат и да променят „истинската“ действителност, когато е антихуманна.

Впрочем встъплението във въобразения свят на една приказка от Джани Родари става с думите „Когато свършили всички войни...“.

БЕЛЕЖКИ

1. Вж. сайта „Аз чета“ – <https://azcheta.com/poeziyata-na-dzhani-rodari-kato-molitva-za-mir/>
2. *Поезия срещу войната*, 2022. Съст. Г. Гаврилов, Ст. Дънева, Р. Ангелов, А. Лазарова. София: Scribens.

ЛИТЕРАТУРА

- ДЕСЕВ, Л., 1999. *Речник по психология*. София: Булгарика.
- ЙОРДАНОВ, В., 1925. *Нашето просветно дело през време на войните*. София: Министерство на просвещението.
- МИНЧЕВ, Б., 2013. *Психология*. София: Сиела.
- НАРЕДБА № 5, 2015: *Наредба № 5 от 30 ноември 2015 г. за общообразователната подготовка* [online]. МОН [прегледан на 24.08.2022]. Достъпен на: <https://web.mon.bg/bg/59#N13-2016>
- НАРЕДБА № 13, 2016: *Наредба № 13 от 21.09.2016 г. за гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование*. [online]. МОН [прегледан на 24.08.2022]. Достъпен на: <https://web.mon.bg/bg/59#N13-2016>
- ОРТЕГА-И-ГАСЕТ, Х., 1993. *Есета*. Т. 1. София: СУ „Св. Климент Охридски“.
- УЧЕБНА ПРОГРАМА ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК И ЛИТЕРАТУРА, 2018. Учебна програма по Български език и литература. Компонент Литература. (Общообразователна подготовка) [online]. МОН [прегледан на 24. 08. 2022]. Достъпен на: <https://www.mon.bg/bg/100522>
- УЧЕБНА ПРОГРАМА ПО ГРАЖДАНСКО ОБРАЗОВАНИЕ ЗА XI КЛАС, 2018: Учебна програма по гражданско образование за XI клас. (Общообразователна подготовка) [online]. МОН [прегледан на 24.08.2022]. Достъпен на: <https://web.mon.bg/bg/100522>
- ФОТЕВ, Г., 2019. Предговор. – В: *Европейските ценности. Новата констелация*. Съст. Г. Фотев. София: НБУ.
- EAGLY, A., S. CHAIKEN, 1993. *The psychology of attitudes*. Harcourt Brace Jovanovich College Publishers.

REFERENCES

- DESEV, L., 1999. *Rechnik po psihologiiia*. Sofia: Bulgarika.
- JORDANOV, V., 1925. *Nasheto prosvetno delo prez vreme na vojnite*. Sofia: Ministerstvo na prosveshthenieto.
- MINCHEV, B., 2013. *Psihologiiia*. Sofia: Siela.
- NAREDBA № 5, 2015: *Naredba № 5 ot 30 noemvri 2015 g. za obshtoobrazovatelната подготовка* [online]. MON [pregledan na 24.08.2022]. Dostypen na: <https://web.mon.bg/bg/59#N13-2016>
- NAREDBA № 13, 2016: *Naredba № 13 ot 21.09.2016 g. za grazhdanskoto, zdravnoto, ekologichnoto i interkulturnoto obrazovanie* [online]. MON [pregledan na 24.08.2022]. Dostypen na <https://web.mon.bg/bg/59#N13-2016>
- ORTEGA-I-GASET, H., 1993. *Eseta*. Т. 1. Sofia: SU „Sv. Kliment Ohridski“.

- UCHEBNA PROGRAMA PO BYLGARSKI EZIK I LITERATURA, 2018. Uchebna programa po Bylgarski ezik i literatura. Komponent Literatura. (Obshtoobrazovatelna podgotovka) [online]. MON [pregledan na 24. 08. 2022]. Dostypen na: <https://www.mon.bg/bg/100522>
- UCHEBNA PROGRAMA PO GRAZHANSKO OBRAZOVANIE ZA XI KLAS, 2018: Uchebna programa po grazhdansko obrazovanie za XI klas. (Obshtoobrazovatelna podgotovka) [online]. MON [pregledan na 24.08.2022]. Dostypen na: <https://web.mon.bg/bg/100522>
- FOTEV, G., 2019. Predgovor. – V: *Evropejskite cennosti. Novata konstelaciia*. Syst. G. Fotev. Sofia: NBU.
- EAGLY, A., S. CHAIKEN, 1993. *The psychology of attitudes*. Harcourt Brace Jovanovich College Publishers.

LITERARY EDUCATION AND WAR AS A CIVIL ANTI-VALUE

Abstract. The article presents the theoretical classification of values as positive and negative and argues for the view that war is an anti-value against which the fundamental value of human life stands; defends the thesis that literary education has ample opportunities to form moral values against war; problematizes various images of war in children's literature and suggests ways to include them in the reading list of elementary and junior high school students; analyzes high school literature curricula as a starting point for the formation of an aspiration for peaceful resolution of conflicts and of intolerance to armed conflicts. In accordance with the normative construction of intertextual connections between works from the mandatory list and others that are freely selected, the anthology "Poetry Against the War" is brought to the attention of teachers, highlighting its main artistic and merits.

Keywords: literature, education, civic values, human life, war

✉ **Assoc. Prof. Ogniana Georgieva-Teneva, DSc.**

ORCID iD: 0000-0002-9219-0416

New Bulgarian University

21, Montevideo

Sofia, Bulgaria

E-mail: ogniana_georgieva@abv.bg